

Svenska, danska och tala tytt - nordliga svenska folkmålsord för '(försöka) tala riksspråk'

Autor(en): **Dahlstedt, Karl-Hampus**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Beiträge zur nordischen Philologie**

Band (Jahr): **15 (1986)**

PDF erstellt am: **23.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-858358>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern. Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT

Svenska, danska och tala tytt – nordliga svenska folkmålsord för '(försöka) tala riksspråk'

Om en flicka som tjänar hos herrskap, skulle vid besök hos fränder och vänner visa sig aldrig så präktig i klädsel, skall man ingenting anmärka, men vågar hon begagna sig af ett mera vårdadt talesätt då är freden slut och hon får höra de bittraste tillrättavisningar för högfärd och för det hon *svenskar*, som uttrycket är.

Denna skildring i mitten av 1800-talet från Sollefteåtrakten i Ådalen¹ får stå som ingångsord över en skiss av de dialekttalandes egna uppfattningar om sitt bygdemål i förhållande till högspråket. Ett sådant studium är ovanligt inom svensk dialektologi. Visserligen utnyttjades inom traditionell dialektuppteckning sagesmännens (informanternas) *kompetens* redan innan Noam Chomsky hade präglat denna term, dvs. vi rådfrågade de dialekttalandes egen uppfattning om t.ex. en uttalsvariations relevans. Men vi utgick ifrån att vi därvid lockade ur vår informant ett omedvetet eller halvmedvetet kunnande mer än en medveten kunskap eller insikt om den egna dialektens struktur och funktion.

Bakom denna traditionella inställning ligger föreställningen att den naive språkbäraren icke har tillgång till det metaspråk, dvs. språk om språket, som språkvetenskapsmannen behärskar. Men dialekttalarna behärskar ofta också ett slags metaspråk, och eftersom dialekter fungerar och definieras främst genom geografisk och social samhörighet respektive splittring (Dahlstedt 1964) är detta till största delen av sociolingvistisk karaktär. Det ligger utanför Chomskys snäva föreställning om en grammatisk kompetens. För dettas utvidgning i den sociala riktningen föreslog jag en gång termen *awareness* '(medveten) uppmärksamhet', samtidigt som Dell Hymes lanserade termen *communicative competence* med ungefär samma innebörd.²

Under de många år då jag tidvis upptecknade dialekt och tidvis arbetade i ord-samlingar för dialekter från Norrland och Österbotten, för egen räkning eller som granskare av nyinkomna samlingar, antecknade jag ord med betydelsen '(försöka) tala riksspråk'. Den osystematiska beläggsamling som jag på detta vis hopbragte har utökats väsentligt tack vare frikostig hjälp av ordbokschefen Vidar Reinhammar med excerpt ur samlingarna i *Ordbok över Sveriges dialekter* i Upp-

¹ CÖSTER 1853: 324.

² DAHLSTEDT 1970: 174f. och 181 med not 22.

sala samt genom egna excerperingar i DAUM:s samlingar i Umeå. Till dessa arkivkällor kommer också gängse dialektordböcker.

Det föreliggande materialet kan indelas i två huvudtyper: 1. typen *tala väl*, dvs. ett slags idiomatiska ordfogningar, vilkas betydelse icke framgår av en ordinär syntaktisk-semantic analys utan måste inläras liksom ord i lexikon. Denna typ kallar jag efter Anward och Linell för *lexikaliserade fraser* eller kortare *lexfraser*.³ – 2. typen *svenska*, dvs. enkla intransitiva verb, ofta bildade direkt av benämningen på ett språk. I svenskt riksspråk förekommer inte sådana verbbildningar. I sydliga svenska dialekter torde de vara ganska ovanliga. Däremot möter de ofta i finlandssvenska folkmål och i nynorskan med dess dialekter.

Gemensamt för bägge typerna är att deras betydelse oftast är specificerad till sådana situationer som innebär att bygdemålstalare talar eller försöker tala riksspråk utan att lyckas helt; jfr. no. *knote*. Därtill kommer att betydelsen vanligen är värdeladdad och framhäver en motsättning mellan olika samhällsskikt.

I typ 1 går denna värdeladdning i dagen genom positivt värderande adverb av typen *bättre, väl, stort*. Frånsett det påfallande *tala tytt* har denna typ inte redovisats på kartskissen, därför att den till stor del är glest och sporadiskt belagd. Detta torde främst hänga ihop med ett verkligt förhållande men det kan också till en del bero på att ordfogningar (syntaktiska fraser) inte uppmärksammas lika lätt som ord, vare sig av upptecknarna eller excerptisterna.

Den mest spridda lexfrasen i materialet är *tala på bättre* eller *tala bättre* '(försöka) tala riksspråk', som är belagd, fastän glest, från Valbo i Gästrikland till Nederluleå i Norrbotten och från Vemdalen i Härjedalen till Närpes i Österbotten. I Skellefteå heter det *tala a veiller* och i Nederluleå *tala better* (utan preposition). I Österbotten är *tal betär* (utan prep.) bara belagt från två socknar, Bergö och Närpes. Från Dalarna och Jämtland saknas belägg.⁴

Lexfrasen *tala (på) bättre* förekommer ofta som synonym tillsammans med ett annat ord eller uttryck i samma bygd, t. ex. med *spanska* i Nederluleå och med *svenska* i delar av Ångermanland. Från Klutmark i Skellefteå uppges att uttrycken *vara ty* och *tala tytt* tillhör äldre dialekt medan *tala a bättre* är nyare.⁵

Det är möjligt att *tala på bättre* är gammalt i vissa bygder, men helt allmänt får man vid en sammanställning med liktydiga uttryck eller ord den uppfattningen att det är en ung bildning som utvidgar sina zoner och är i färd med att tränga ut äldre ord. Någon ironisk bibetydelse eller dubbelbetydelse vidlåder inte detta uttryck. *Bättre* innebär här i vanliga fall kort och gott 'bättre' och avser riksspråket. Jämför dock det dubbelbottnade talesättet från Hortlax i södra Norrbotten: *Han kan prata veller om han viller*, med ett hyperistiskt *-er* tillagt i presens av det modala hjälp verbet *vill*.⁶

³ ANWARD, LINELL 1976: 82 passim.

⁴ Belägg ur tryckta källor: LINDKVIST 1942: 9, REITAN 1933: 60, OFSF 408.

⁵ Uppteckning av KHD 1955 efter Gunnar Stenberg.

⁶ DAUM acc. 4006. För denna belysande fras tackar jag arkivarien Magdalena Hellquist. – I pitemålet i Hortlax faller alltid *-(e)r* bort i presens. Den dialektalande som vill prata riksspråk måste lägga till den ändelsen, men akta sig för att göra det i verb som saknar

Författaren Gustav Hedenvind-Eriksson, som var barnfödd i byn Gubbhögen (Högbynäs) i Alanäs socken i norra Jämtland, berättade en gång för författaren att *svênsk* var det vanliga ordet för att '(försöka) tala riksspråk' i «södra Jämtland», men att hans far – från grannsocknen Tåsjö i Ångermanland – sade *dânsk* med samma innebörd och att för Hedenvind själv var *tala på stort* det adekvata uttrycket. Denna mångfald stämmer med att *tala på stort* är känt just från Ström och Hammerdal i norra Jämtland.⁷ För övrigt hör det uttrycket hemma i Gästrikland och i sydvästra Hälsingland. Från Alfta meddelas: «Med uttrycket 'språka på stort', menades förr att tala fint, rikssvenska. Det ansågs som högfärd och skamligt, när en ortsbo talade rikssvenska.»

Det positiva värdeadverbet i uttrycken för '(försöka) tala riksspråk' är alltså ibland ihåligt, dvs. det godtar på ytan de högre samhällsskiktens rikssvenska värderingar men tar samtidigt avstånd från dessa utifrån den mindre bygdegemenskapens samhällssyn.

Denna dubbla värdering går i uttrycket *tala fint*, som är belagt lite här och där inom det nordsvenska området, t. ex. i Mora och Boda i Dalarna, i Torsåker i Gästrikland, i Fjällsjö i Ångermanland. På Sollerön jämföras *språk fint* med «tala tillgjort» och i Norsjö i norra Västerbotten heter det – eller hette det åtminstone 1939: «Han ha gått högfäluskola å lert se prata fint».

Detsamma gäller om *tala väl* som är belagt från Norrfjärden i Norrbotten: *hon ha burt å tala väl* «hon har börjat tala högsvenska (underförstått: hon är högfärdig)».

Särskilt tydligt framträder avogheten mot (dem som talar) högspråket i den svenskspråkiga delen av Österbotten. «Vi veta ju, att främmande personers sätt att tala ofta – i synnerhet hos genuin allmoge – väcker löje, ja förakt! Under mina uppteckningar har jag ofta varit i tillfälle att konstatera detta», skriver Bror Åkerblom. Och Lars Huldén instämmer: «Det existerar ju bland allmogen en påfallande motvilja att tala hsv., *dänkska*, *herrska* eller *bänkska*, som man uttrycker det.»⁸

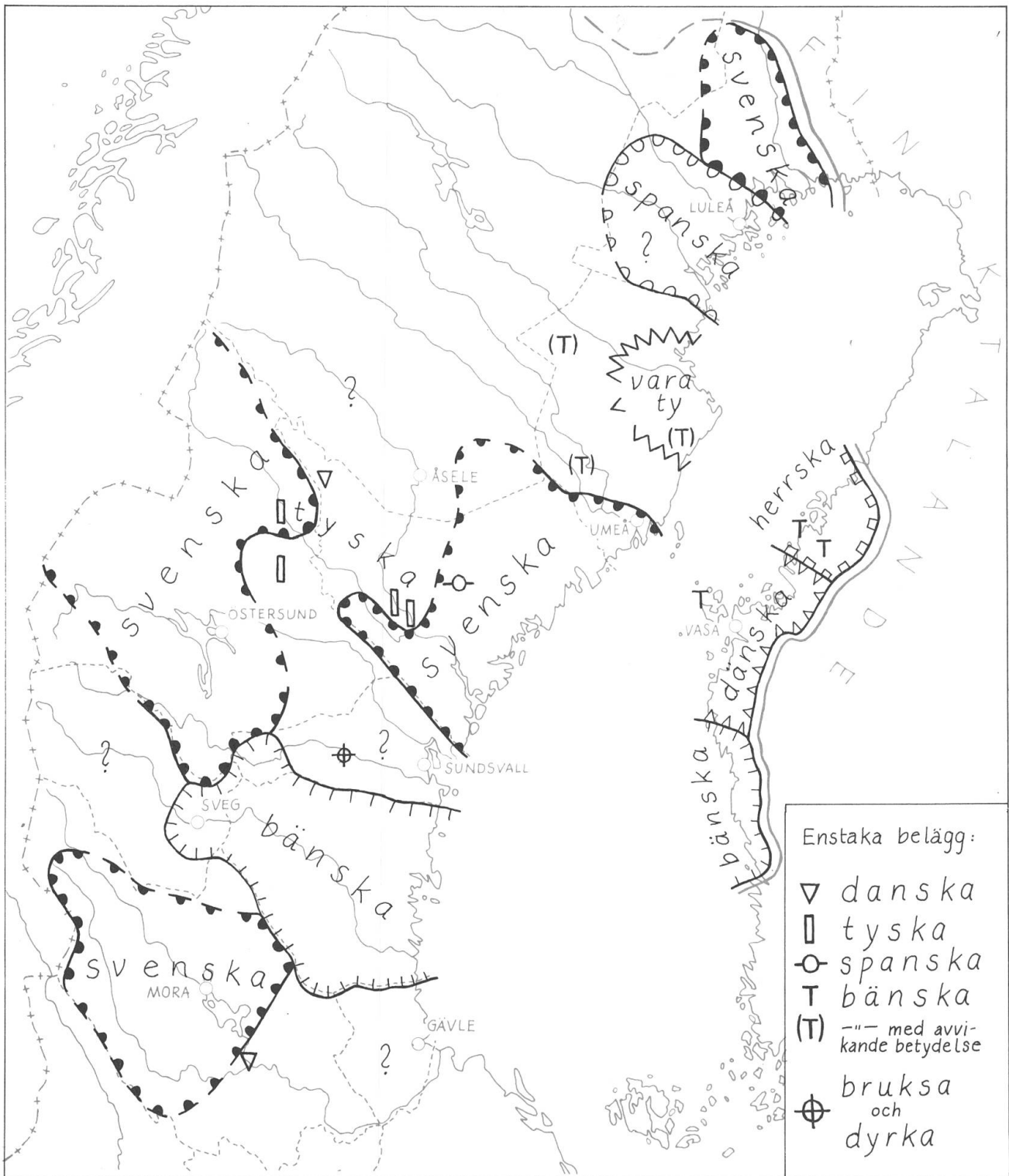
Under verbet *herrska* (varom mer nedan) ligger substantivet *herrska* (fsv. *hærskap*). Att *tal härskä* 'tala herrskapsspråk' är främst känt från Gästrikland, men enstaka belägg i skiftande ordformer möter också på andra håll, såsom *tal (h)asskap* i Leksand och Djura och *tål på härr* i Boda i Dalarna, *tälä på harr* i Bergsjö i Hälsingland⁹ och *tal härskaps* i Närpes i södra Österbotten. Det är inte det vidsträckta språkområdet, riksgiltigheten, hos högspråket som ligger till grund för de dialekttalandes sociolingvistiska metaspråk, inte heller dess användbarhet inom många olika betydelsefält och dess gångbarhet i ett rikt register av språksituationer, utan dess karaktär av klassspråk eller ståndspråk, dess funktion som kännemärke för det högre ståndet, herrskapet.

ändelse också i riksspråket, dvs. främst de modala hjälpverben. Talesättet kan antingen fungera som minnesregel för riksspråksinlärning eller som varningssignal mot «knot».

⁷ Enligt Vidar Reinhammars uppteckningar.

⁸ ÅKERBLOM 1945: 56 resp. HULDÉN 1957: 217.

⁹ OFÖD 884 resp. NORDLINDER 1909: 40.

Skiss till karta över sju uttryck i nordliga svenska folkmål med metaspråklig användning och betydelsen '(försöka) tala riksspråk': *svenska*, *dännska* ~ *danska*, *tyska*, *spanska*, *bännska*, *herrska*, *vara ty* ~ *tala tytt*. De olika ordens utbredningsområden, utom för *tyska* v., är inramade med olikformade gränslinjer, som visar hur isolexerna ungefär ligger. Där läget är särskilt osäkert har gränslinjer bitvis avbrutits. Alla förekomster för *tyska* v. och enstaka förekomster av övriga verb utanför deras sammanhängande område är markerade med punktuella symboler. Om tecknet mitt i Medelpad se vidare not 13. Norge ingår ej i kartläggningen.

Till skillnad från de hittills nämnda uttrycken av typ 1, alla genomskinliga och lättbegripliga, finner vi i norra Västerbotten de ogenomskinliga bildningarna i Skellefteå (Klutmark) *tala tytt* eller *ve vara tÿ* 'vi talar riksspråk' och i Burträsk och Nysätra *vara ty* 'vara tillgjord; i talet söka härma de bildades språk'. Se kartskissen.¹⁰

Trots att dessa uttryck av översättningarna att döma vanligen används med en starkt negativ innebörd innehåller de uppenbarligen adjektivet *ty* med en ursprungligen positiv betydelse, etymologiskt sett samma ord som ångermanländskans *ty* adj. 'folkkär (om får), tam, hemmastadd', no. dial. *tyd* 'omgjængelig, venlig, blid; behagelig, vakker; lind, mild' o. dyl., varmed kan jämföras fvn. *þýðr* 'venlig' och isl. *þýður* 'blid, mild, venlig' o. dyl. Detta adjektiv kommer ur samma rot som fvn. och isl. *þjóð* 'folk, människor' och verbet sv. *tyda*, fvn. *þýða* 'uttyda, tolka, översätta' dvs. 'göra begripligt för folk'.¹¹ Denna speciella användning av ordet *ty(d)* har sannolikt hög ålder i dialekterna i norra Västerbotten.

På kartskissen har för övrigt bara enkla verb med betydelsen '(försöka) tala riksspråk' redovisats. Därvid har de anförts i normaliserade riksspråksformer med bevarat *-a* i grundformen infinitiv och utan särskild beteckning för avvikande uttal i ordstammen: *svenska* står t. ex. för såväl *svenskə* i Idre i nordligaste Dalarna som för *swensk* i Överkalix längst uppe i norr.¹²

Kartbilden är som synes splittrad. Det beror sannolikt på att hithörande ord är värdeladdade och har en starkt emotiv innebörd med ömtåliga sociala konnotationer. I sådana fall ligger tabueringar och ordbyten nära till hands. Vissa välkända gränslinjer kan dock iakttas.

Påfallande är vidare de stora tomrummen på kartan, som markerats med frågetecken. Där saknas helt belägg för såväl typ 1 som typ 2, fränsett två enstaka *tala på bätter* i Vemdalen i Härjedalen och *prata på bätter* i Åsele i södra Lappland. Särskilt påfallande är luckan i Medelpad, fränsett Haverö längst i väster som här ofta går sin egen väg. Hur klarar sig de dialekttalande i sådana trakter utan ord eller uttryck för begreppet 'tala riksspråk'?¹³

¹⁰ SETH LARSSON ULMA 1926 acc. 1139: 1 resp. LINDGREN 1940: 150. Från Nysätra finns redan ett belägg 1860 i F. WIDMARKS anteckningar s. 11.

¹¹ För utbredningen av *ty(d)* adj. se NORDLANDER 1933: 141, samt belägg i ULMA och DAUM, vidare AASEN 1918: 856, FRITZNER 1954: 1061, resp. BLÖNDAL 1920–24: 970. För etymologin se HELLQUIST 1948: 1255f., TORP 1963: 825f., NIELSEN 1969: 431.

¹² Carin Pihl har inga belägg för *svenska* v., men arkivarie Margareta Källskog vid ULMA, uppvuxen i Svartbyn i Överkalix, är förtrogen med detta verb. – Om sydgränsen för apokope och vokalförsvagning i långstaviga infinitiver se ÖNB 240f. med karta 3 och BANDLE 1973: 74f. med karta 16.

¹³ Jag ställde i sista stund den frågan till den främste kännaren av Medelpads folkmål fil. dr h. c. Algot Hellbom. Han svarade prompt att hans fostermor i Njurunda inte använde ett särskilt ord för 'tala riksspråk'. Först 1980 fick han höra ett medelpadsuttryck av en äldre man i Attmar: *tala på bätter*. I Hellboms ordböcker för medelpadsmål finns också *bruksa* 'tala högsvenska eller annan dialekt än Torpmålet såsom bruksarbetarna göra' och *dyrka* 'tala fint, tillgjort', bägge från Torp vid Ljungan (den stora ringen med korset

Av de sex enkla verben på kartan är fyra direkta verbavledningar av benämningar på nationalspråk: *svenska*, *danska*, *tyska* och *spanska*. När ett sådant ord används om att '(försöka) tala det svenska riksspråket' så bör detta innebära att det föreligger ett stort avstånd mellan den egna dialekten och svenskt högspråk åtminstone i något avseende: språkligt, etniskt-nationellt eller socialt.

För *svenska* v. urskiljer vi på kartan fyra olika områden. Eftersom landskapet Jämtland överfördes från Norge till Sverige 1645, ligger det nära till hands att anta att benämningen *svenska* här först och främst är betingad av främlingsskapet inför de nya herrarna. Men Jämtlands nationella identitet och skinnömsning är inte entydiga. Landskapet införlivades under 1100-talet med Norge i världsligt avseende men hörde till Uppsala ärkestift ända fram till 1570. Jämtarna själva har alltid varit medvetna om sin särart och sin mellanställning i politiskt och nationellt avseende. Motsatsen till *svênsk*, *svênsk* el. dyl. är *jâmsk* 'tala jämtska' och ett tredje alternativ är *nâsk* 'tala norska'. Benämningen *svenska* v. 'tala riksspråk' är för jämtskans del tydligen betingad dels av det språkliga avståndet till riksspråket, som är avsevärt, och dels av jämtarnas medvetande om en egen etnisk identitet, manifesterad förutom i deras språk genom deras särskilda historia och gemensamma kulturella särdrag.¹⁴ Den sociala sidan av dialekten i Jämtland betonas däremot sällan i uppteckningarna. De exempel på verbet *svenska*'s användning som anförs i uppteckningarna är i regel emotivt neutrala, t. ex. från Kall: *dom svênsk ti Jä'spä* (öppna ä-ljud) 'de talar riksspråk i (stationssamhället) Järpen'. Helt saknas likväl inte den emotivt betingade bitonen i det jämtska materialet. I Marieby i det centrala Jämtland översätts t. ex. *svênsk* med 'tala tillgjort eller herrskapsaktigt'.

I dialekterna kring Siljan och ovanför denna sjö dominerar också *svenska* 'tala riksspråk'. Frånsett beläggen från Idre längst i norr, som ligger på gammalt norskt område, befinner vi oss här i ett svenskt «hjärtlandskap». Men språkligt är steget mycket långt från dalmålen, i synnerhet de i Ovan-Siljan, till rikssvenskan. Liksom jämtarna torde dalkarlarna i etniskt avseende uppfatta sig själva som en särskild grupp i Sverige, mer utpräglad än den vanliga landskapsidentiteten. Exempelen är liksom ordförklaringarna emotivt neutrala: *an djä bå dalsker å suensker* (med nasalt *a* i *an*) 'han (gör) både talar dalaspråket och riksspråket' i Älvdalen.¹⁵ Liksom i Jämtland undviker man i dalmålet i regel att kalla den egna dialekten *bondska*. På Sollerön heter det t. ex. *prat dalsko* i stil med *prat suensko*, *prat nårsko* osv. Den sociala motsättningen kan betonas, men då heter det *tal fint* eller *tal på härr* o.dyl.

Det tredje området för *svenska* v. '(försöka) tala riksspråk' omfattar en stor del av Ångermanland med angränsande bygder i södra Västerbotten och Lappland.

på kartskissen) enl. HELLBOMS ordboksmanus DAUM acc. 289: 1 s. 109 resp. BOGREN 1921: 51. Om bruksmål se t. ex. ÖNB 224. Dessa två ord har inte sökts i samlingar eller ordböcker utanför Medelpad.

¹⁴ Om etnisk identitet se HELANDER 1984: 28.

¹⁵ LEVANDER 1909: 120. Se även HULTGREN 1983: 22.

Detta är varken en gammal norsk provins eller ett svenskt «hjärtlandskap». Ord-förklaringarna i dialektordssamlingarna och frågelistsvaren är också här ofta vär-deneutrala, men försvaret mot högspråket i Cösters relation från 1853 (ovan) kommer igen i senare uppteckningar, t. ex. från Bastuträsk i Bjurholm:

Vi hade ett föraktfullt uttryck för denna blandning av dialekt och riksspråk. Vi sade om dem att «dem svänskä» och «jol dill sä». Unga flickor som varit borte från bygden ett tag ville gärna «svänsk» när de kom hem.¹⁶

Sådana belägg med nedsättande eller tvetydig betydelse föreligger främst från området norra del: Bjurholm, Nordmaling, Hössjö i Umeå och Fredrika. Ensamstående i beläggsamlingen är det alternativa uttrycket *vara svänsk* från Hössjö.¹⁷

I synnerhet i södra Ångermanland var avståndet till riksspråket rent lingvi-stiskt inte så markant att det skulle motsvara den språkklyfta som antyds med den metaspråkliga termen *svenska* '(försöka) tala riksspråk' och knappast finns heller en etnisk självmedvetenhet hos ångermanlänningarna av samma styrka som den i Jämtland och övre Dalarna. Här måste vi räkna med det sociala avstån-det som en väsentlig faktor i ordvalet.

Det fjärde området för *svenska* v. omfattar *swênsk* ~ *şwênsk* i Nederkalix med Töre och *swensk* i Överkalix, samt *şwêšk* (med nasalt *e*) i Råneå, som annars bru-kar ha ett slags Luleåmål. Det rent språkliga avståndet mellan Kalixmål och riks-språk är avsevärt, men en social motsättning mellan de två språkarterna manife-steras säkert också i Kalixmålets *svenska* v.; jämför dess benämning *bondska* uttalat *bôunsk*, för att 'tala dialekt'.

I norra Västerbotten slog man vakt kring ett ålderdomligare uttryck än *svenska* v. (ovan). Men i Österbotten torde dess frånvaro bero på närheten till majoritets-språket finskan. Här behövdes verbet *svenska* för de egna dialekternas språkliga klassificering för att markera deras samhörighet med svenskt högspråk och riks-svenska folkmål.

I en stor del av det svenskspråkiga Österbotten från Korsnäs i söder till Purmo i norr används i stället verbet *dänska* eller *danska*, som t. ex. i Malax betyder 'tala hög-språk (mest när dialektalande talar hög-språk)', jämför Korsnäs *un dänska så vackert ta un tala* (hånfullt). Den negativa värdeladdningen i ordet är alltså klart belagd. Uttalsformen *danska* med *-a-* är bara känd från tre mellansocknar: Vörå, Maxmo och Malax.¹⁸ Från Vörå anför Freudenthal bägge uttalen 1889 (s. 147 och 149) och från Maxmo meddelas att *ä*-uttal används «av personer födda efter 1879». Verbet *dänska* är också vanligt i södra Finland, men ej *danska*. I Pyttis och Strömfors längst i öster invid språkgränsen betyder *dänska* 'bete sig högfärdigt'.

I nynorskan är *danska* v. välkänt i betydelsen 'tala bokmål eller bymål', särskilt nedsättande (om «norske bygdefolk»).¹⁹ Den finlandssvenska användningen av

¹⁶ Ferdinand Johansson i svar på Vetenskapssamhällets personnamnsundersökning fråge-lista nr. 1 s. 62, 1960-talet.

¹⁷ LARSSON och SÖDERSTROM 1979: 189.

¹⁸ OFSF 537 och 443. ¹⁹ *Norsk Ordbok* 1290.

samma ord går sannolikt tillbaka till Kalmarunionens dagar i slutet av Medeltiden då danskan fungerade som herrespråk i hela Norden. Uttalet med *-ä-* kan möjligen bero på inflytande från tyskans *dänisch* adj. 'dansk'.²⁰

Från rikssvenskt område känner jag bara två sporadiska belägg för *danska* v. i vår aktuella betydelse: Leksand 1881 *danska å tala* 'tala fint' (ej i OFÖD) och Hedenvinds uppgift om faderns språkbruk (ovan), kartlagt i Tåsjö i Ångermanland.

Redan Johan Ihre antecknade på 1760-talet att «*tyska* säger allmogen om dem som tänkt sig tala något bättre (Norrl.)». ²¹ I nutida dialekt är detta verb känt från norra Jämtland och övre Ådalen i Ångermanland. Åren 1898–1900 antecknade Herman Geijer *tysk* «tala riksspråk om bondfolk som inblandar riksspråksformer i sitt tal. Användes för omkring en mansålder sedan i Liden och Resele», och Hans Westin meddelade 1896 från Hammerdal *tysk* med samma innebörd och tillägget «alltid om en sockenbo, som därigenom söker imponera, spela fornäm». ²² Pålitliga yngre belägg föreligger 1929 och senare från Ström och Ed.

Substantivet *tyska* används på skilda håll i Norden i betydelsen 'obegripligt eller främmande språk'. Mer påfallande är att *tyska* som verb har betydelsen 'tala riksspråk', som dessutom är ganska gammal (Ihre). Det är möjligt att vi här har att göra med en kvarleva från Medeltiden, då (låg)tyska fungerade som et handels- och herrespråk i Skandinavien. På Gotland, som var särskilt utsatt för Hansväldet, betyder adjektivet *tysk* fortfarande förutom 'tysk' också 'tillgjord, högfärdig'. ²³

Men det är också tänkbart *tyska* v. i vår särskilda betydelse bör härledas ur ett adjektiv *tysk* 'fin, mjuk, kort och knottrig (om fårull)', som är välkänt från stora delar av Norrland och också finns belagt i Österbotten. ²⁴ Det är knappast sannolikt att detta adjektiv med sin speciella innebörd bör härledas ur det likalydande nationalitetsadjektivet. Snarare kommer det kanske ur en gammal parallell bildning < *piudisk-* till samma rot som i adjektivet *tyd* (ovan).

Johan Ihre hade på 1760-talet också antecknat *spanska* v. 'tala affecterat eller bryta av från den vanliga dialekten' från Piteå. ²⁵ I våra dagar är detta verb väl belagt från Nederluleå och Edefors, t. ex. *spånsk* 'tala riksspråk i motsats till landsmålet'. Kartans frågetecken vid Piteå avser det förhållandet att ordet inte är belagt i nutiden inom Pitemålsområdet. Från Anundsjö i Ångermanland föreligger ett enstaka men verifierat belägg *spa`nske* 'tala fint (om sådana som egentli-

²⁰ Se vidare ÅKERBLOM 1945: 14 samt RIETZ 1867: 78a. Jämför SAOB, D 2516.

²¹ Manus i Uppsala UB 103 s. 189.

²² ULMA 67: 1 Holme i Resele resp. HANS WESTINS ordboksmanus i ULMA.

²³ *Gotländsk ordbok* 1124.

²⁴ NORDLANDER 1933: 142 Multramålet och i dialektordssamlingarna i ULMA och DAUM: Nederluleå i Norrbotten, Skellefteå och Norsjö i Västerbotten, Fatmomakke (Vilhelmina) och Sorsele i södra Lappland, samt vidare från Pedersöre och Purmo (VENDELL s. 1059) och Esse och Korsnäs i Österbotten.

²⁵ IHRE manus i Uppsala UB 100: 3 s. 33.

gen är dialektalande)'. Likaså från Rolfstorp och Skrea i Halland.²⁶ Denna ordbildning kommer av nationalitetsadjektivet *spansk*, som i folklig svenska ofta betyder 'högdragen, högfärdig, struntfornäm, stolt'.²⁷ *Spanska* v. vittnar särskilt tydligt om att de dialektalandes uppmärksamhet och metaspråk inte i första hand var riktade direkt på rent språkliga skillnader gentemot riksspråket utan på den sociala motsättningen. Från betydelsen 'stoltsera, uppträda högfärdigt, sturskt eller morskt' (SAOB S 9148) till 'tala renare, finare eller bättre' är steget inte långt.

Verbet *bänska* hänför sig också till ett såväl språkligt som allmänt utomspråkligt beteende. Inom vårt nordsvenska område är *bänska* v. typiskt hälsingskt, med instickare i Härjedalen och västra Medelpad. Det räcker med ett citat från Gnarp i norra delen av landskapet: «*bänske* impf. *bänska*, uttrycket används i föraktlig mening om en person, sockenbo, som ej använder sockendialekten utan skall försöka tala 'fint' (högsvenska)»; jämför redan Ihre på 1760-talet: «*bänska*, tala på herrevis, eller bruka ovanliga och granna ord». ²⁸ För inget annat område i denna studie flyter beläggen så rikligt och tätt som i Hälsingland.

På Gotland är *bänska(s)* också vanligt, t. ex. i Lau *bänskas* 'vara högfärdig och tala förnämt'.²⁹ Det är vidare upptecknat i Uppland, men inte från Gästrikland eller Dalarna, att döma av min materialsamling.³⁰ På vår karta möter däremot *bänska* v. i södra och vissa socknar i mellersta Österbotten.³¹ I Västerbotten har samma verb belagts i tre socknar med avvikande icke-språklig innebörd, t. ex. *bênsk* 'stå på sig, ej ge vika' i Norsjö.³²

Av *bänska*'s utbredning att döma måste det vara gammalt i svensk folkmål, men jag vågar inte ha någon bestämd uppfattning om dess etymologi.

Verbet *herrska* '(försöka) tala herremansspråk' i de nordligaste bygderna i den svenskspråkiga delen av Österbotten, från Esse och Terjärv upp till Karleby³³, är lätt att genomskåda. Det är avlett av första stavelsen i *herre* och/eller *herrska* och har sannolikt närmast uppkommit ur sådana lexfraser som *tala herrskaps* och *tala på herr*, som är väl kända från sydligare svenska folkmål.

*

²⁶ För Nederluleå NORDSTRÖM 1925: 49 och talrika excerpt ur dialektordssamlingar, för Edefors GERD ENEQUIST ULMA 1927 acc. 1500: 11, för Anundsjö uppteckning av VIDAR REINHAMMAR 1985 samt för Halland RIETZ 1867: 654a och JACOBSSON 1966: 199.

²⁷ SAOB S 9144, RIETZ 1867: 654a.

²⁸ Gnarp efter J. ÖSTER ULMA 1938 acc. 12525, IHRE i Uppsala UB 101: 2 folio.

²⁹ KLINTBERG, GUSTAVSON 1972: 91; jfr *Gotländsk ordbok* och GUSTAVSON 1940: 62.

³⁰ Ekeby i Uppland enligt uppteckning av FOLKE HEDBLOM i ULMA 1942 acc. 15666. Se även RIETZ 1867: 78a.

³¹ OFSF 399, RIETZ 1867: 78a.

³² Enligt SETH LARSSON ULMA 1926 acc. 1290: 1. Jfr LINDGREN 1940: 25 och V från Lövån-ger enligt GÖSTA HOLM.

³³ VENDELL 1904-07: 326b och WESSMAN 1925-32: 273b.

Under senare tid har forskningen inom nordistiken visat tendenser att kantra över från språkets uttryckssida till dess innehåll, inte minst dess emotiva betydelser och de värderingar som göms i dem och inte minst vid det nya lärosätet i Umeå. Också dialektologin ser ut att följa den trenden. Materialsamlingen till Lars-Erik Edlunds arbete om *Nordsvenska Ortsboöknamn* (1984) har nyss kommit och själva avhandlingen är på god väg. Den handlar om grannsämja och bygdeantagonism.

Vill man komma dialekttalandes uppfattning om grandidialekterna in på livet bör man studera de «härm» som de använder för att beskriva dessa. De utgör fasta traderade typmeningar som i sig koncentrerar vissa drag – oftast inom ljudläran – som kännetecknar en grandidialekt och skiljer den från det egna bygdemålet (Dahlstedt 1985: 98).

I det föregående har vi i stället iakttagit de dialekttalandes ord för att '(försöka) tala riksspråk', vilka enligt vår mening hör till ett sociolingvistiskt folkligt metaspråk. Resultatet blev att forskningsfältet visade sig vara stort och brokigt. Nästan alla sådana folkliga «termer» röjer en ambivalens, dels ett erkännande av riksspråkets överlägsenhet men dels också ett försvar gentemot riksspråket, som främst riktar sig mot de personer inom den egna dialektgemenskapen som (försöker) gå över till riksspråkstal. Detta gäller i synnerhet de uttryck som består av lexikaliserade fraser med på ytan positiva värdeadverb, men kommer ofta också tydligt till synes i de enkla verb som används i samma huvudbetydelse, och som till stor del är bildade genom verbalisering av namn på språk. Endast i två fall, Jämtland och övre Dalarna, förefaller det som om det aktuella verbet – åtminstone i vissa kontexter – har en neutral kognitiv betydelse och en etniskt-nationell motivering. För övrigt dominerar den sociala motsättningen mellan den bygdemålstalande allmogen och det riksspråkstalande högre ståndet (= herrskapet). Därvid ses den rent språkliga avvikelserna och det utomspråkliga beteendet under ett!

Undersökningen är ofullständig. Ett rikare och mer uttömmande material bör kunna insamlas. Vidare bör dialekternas ord för att 'tala dialekt', såsom *bondska* v. och *dalska* v., studeras i samma sammanhang. Till sist bör det anmärkas att denna undersökning inte rör nutiden i egentlig mening utan snarare tiden omkring förra sekelskiftet och fram till mitten av vårt århundrade.

Tryckta och otryckta källor

AA se under Å.

JAN ANWARD, PER LINELL 1976, *Om lexikaliserade fraser i svenskan*, i: Nysvenska Studier 55-56, s. 81-119.

OSKAR BUNDLE 1973, *Die Gliederung des Nordgermanischen* (= Beiträge zur nordischen Philologie, 1), Basel, Stuttgart.

SIGFÚS BLÖNDAL 1920-24, *Íslandsk-dansk ordbog*, Reykjavík.

PETRUS BOGREN 1921, *Torpmålets ljud- och formlära*, Stockholm.

FREDRIK CÖSTER 1853, *Myosotis*, Stockholm.

- KARL-HAMPUS DAHLSTEDT 1964, *On the Causes of the Splitting into Dialects*, i: *Laponica* (= *Studia Ethnographica Upsaliensia*, XXI), s. 63–70.
- KARL-HAMPUS DAHLSTEDT 1970, *The Dilemmas of Dialectology*, i: *The Nordic Languages and Modern Linguistics*, 1, Reykjavík, s. 158–184.
- KARL-HAMPUS DAHLSTEDT 1985, *Varifrån kommer Vilhelminamålet?*, i: *Tre Kulturer*. 2. Medlemsbok för Johan Nordlander-sällskapet tillägnad minnet av Roland Otterbjörk 1925–1984, Umeå, s. 87–107.
- DAUM = Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- LARS-ERIK EDLUND 1984, *Nordsvenska Ortsboöknamn* (= *Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå*, B: 1), Umeå.
- JOHAN FRITZNER 1936–45, *Ordbog over det gamle norske Sprog*. Nytt uforandret optrykk av 2. utgave, 1–4, Oslo 1954–72.
- Gotländsk ordbok* på grundval av C. och P. A. SÄVES samlingar, 1–5 (= *Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Uppsala*, A: 2), Uppsala.
- HERBERT GUSTAVSON 1940, *Gutamålet*, 1, Uppsala.
- ELINA HELANDER 1984, *Om trespråkighet. En undersökning av språkvalet hos samerna i Övre Soppero* (= *Acta Universitatis Umensis*, 67), Umeå.
- ALGOT HELLBOM 1962, *Ordbok över Medelpads bygdemål*. Manuskript DAUM acc. 289: 1.
- ELOF HELLQUIST 1948, *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan, 1–2, Lund.
- LARS HULDÉN 1957, *Verbböjningen i Österbottens svenska folkmål*, 1, Helsingfors.
- SVEN O. HULTGREN 1983, *Skola i dialektal miljö* (= *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia*, 18), Uppsala.
- JOHAN IHRE, *Samlingar av dialektord i Uppsala Universitets Bibliotek*. Se härom närmare ANDERS GRAPE 1949, *Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala Universitets Bibliotek*, 2. Kommenterande katalog, Uppsala.
- JOHN JACOBSSON 1966, *Skreamålets ordförråd omkring 1900* (= *Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund*, 16), Lund.
- MATHIAS KLINTBERG, HERBERT GUSTAVSON 1972, *Ordbok över Laumålet på Gotland*, 1– (= *Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala*, D: 2), Uppsala.
- EVERT LARSSON, SVEN SÖDERSTRÖM 1979, *Hössjöområdet. Ordbok över en sydvästerbottnisk dialekt* (= *Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå*, A: 1), Umeå.
- LARS LEVANDER 1909, *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning ock syntax* (= *Svenska Landsmål*, IV: 3), Stockholm.
- J. V. LINDGREN 1940, *Ordbok över Burträskmålet* utgiven av D. O. och MARGARETA ZETTERHOLM (= *Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Uppsala*, A: 3), Uppsala.
- EINAR LINDKVIST 1942, *Om Gästriklands folkmål*, i: *Från Gästrikland 1942*, Uppsala, s. 5–102.
- NIELS ÅGE NIELSEN 1969, *Dansk etymologisk ordbog*. 2. reviderede udgave, København.
- JOHAN NORDLANDER 1933, *Ordbok över Multråmålet*, Stockholm.
- ERIK OLOF NORDLINDER 1909, *Bäragsjöområdet. Anteckningar från Bäragsjö socken i Hälsingland på socknens mål*, i: *Svenska Landsmål*, s. 38–77.
- AUGUST NORDSTRÖM 1925, *Luleåkultur*, Luleå.
- Norsk Ordbok* utgiven av Det Norske Samlaget, 1–, Oslo 1966–.
- OFSF = *Ordbok över Finlands svenska folkmål*, av OLAV AHLBÄCK (= *Forskningscentralen för de inhemska språken. Skrifter*, 1), 1–, Helsingfors 1976–.
- OFÖD = *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna*, av LARS LEVANDER och STIG BJÖRKLUND (= *Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala*, D: 1), 1–, Uppsala 1961–.
- JÖRGEN REITAN 1930, *Vemdalsmålet med uplysninger om andre herjedalske mål*, Oslo.
- ERNST JOHAN RIETZ 1862–67, *Ordbok öfver Svenska allmoge-Språket*, Lund.

- SAOB = Svenska Akademiens ordbok = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien, 1-, Lund 1898-.
- ALF TORP 1963, *Nynorsk etymologisk ordbok*. Uforandret opptrykk, Oslo.
- ULMA = Uppsala Landsmålsarkiv (= äldre namn för) Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala.
- HERMAN VENDELL 1904-07, *Ordbok över de östsvenska dialekterna*, 1-4 (= Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 64, 71, 75 och 79), Helsingfors.
- V. E. V. VESSMAN 1925-32, *Samling av ord ur östsvenska folkmål*, 1-2 (= Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 178 och 215), Helsingfors.
- HANS WESTIN, *Hammerdalsmålets ordförråd*. Handskrift. ULMA 208: 1 och 550, 1890-talet.
- FREDRIK WIDMARK, *Anteckningar från en dialektforskningsresa i Västerbotten och Norrbotten sommaren 1860*. Handskrift. ULMA 149-20.
- BROR ÅKERBLOM 1945, *Lapp-namnen i Finland* (= Folkmålsstudier, 11), Helsingfors.
- IVAR AASEN 1918, *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*. 4. Udg., Kristiania.
- ÖNB = *Övre Norrlands bygdemål* samlade och utgivna av KARL-HAMPUS DAHLSTEDT och PER-UNO ÅGREN (= Skrifter utgivna av Vetenskapliga biblioteket i Umeå, 1), Umeå 1954.